

ЕКСПЕДИЦИЯ „МИХАЙЛОВГРАД“ 1982

Радост Иванова

EXPEDITION “MIHAYLOVGRAD” 1982

Radost Ivanova

Abstract:

The text is a publication of an original document: the fieldwork diary kept by Radost Ivanova during collective fieldwork research of the Institute of Folklore (1973–2010) in the region of Mihailovgrad (today – the district of Montana) from 21 to 29 November 1982. This is a testimony for the fieldwork activities of the Bulgarian folklorists during socialism and for research procedures (today abandoned) of collective field trips lasting mostly from ten days to two weeks. “The diary” presents the specialization of the teams characteristic of the then Institute of Folklore (in this case: folklorists-narrativists, ethnomusicologists, specialists in Bulgarian rituals, a specialist in folk art and a professional photographer, a total of eleven people). The story of the work of folklorists contains evidence of the social and economic reality in Bulgarian villages over the last decade of socialism.

The publication is accompanied by a “Commentary” by Milena Benovska-Săbkova designed to broaden the context of the authentic document and directed to that part of today’s audience that is less familiar with the institutions and figures of Bulgarian folkloristics in the 1980s.

Key words: *ethnographic field work, history of ethnology in Bulgaria.*

*В памет на незабравимите
Евгения Мицева и Светлана Захариева*

Кратко предисловие. Един ден, след основно прочистване на натрупаните през годините архивни материали, ръкописи и пр., случайно попаднах

на мой ръкописен дневник. Отдавна бях забравила за него. Проявих любопитство към преживяното преди повече от тридесет години и с интерес го зачетох.

Дневникът беше от експедицията, в която бях участвала през 1982 г. в окръг Монтана, тогава носещ наименованието Михайловградски окръг. Веднага се сетих за тази експедиция. Много спомени нахлуха в главата ми. Някои от тях ме накараха да си спомня как се готвехме за теренната работа тогава, какво голямо внимание обръщавме по време на заседанията на секцията „Теория и естетика на фолклора“ при Института за фолклор – БАН, на този проблем. Беше ни повече от ясно, че не можем повече да обикаляме селата като „Хвърковатата чета на Бенковски“ и да кълвем оттук-оттам по нещо – практика, която лежеше в основата на събирателската работа през 60-те и началото на 70-те години на ХХ в. Трябваше да обърнем сериозно внимание на контекста, т.е., на всичко, което ни заобикаля. Трябваше да общуваме по-продължително с местните жители, да гледаме, да наблюдаваме, да записваме, да снимаме. Препоръчително беше и вписването на видяното и чуто в дневник.

Това, последното, се оказа трудна работа. Защото след целодневната изтощителна работа на село, трябваше тя да продължи и вечерта. Пък и ние, участниците в експедициите, бяхме почти винаги „един неразделен клас“ и ни се искаше да общуваме помежду си, да споделяме дневните си впечатления, да се отпуснем и повеселим, да се посмеем без надзорници и наставници, които мълчаливо да ни упрекват за „свободното“ поведение, което в никакъв случай не надхвърляше нормалните колегиални взаимоотношения.

Дневникът ме накара да си спомня за чудесно прекараните дни и вечери по не съвсем прекрасните ресторанти на Михайловградски окръг. Или, досадени от тях, споделяхме тесните стаички на мотела. Това бяха нашите тимбилдинги, както е модерно да се наричат сега социалните мероприятия за сближаването и сплотяването на работния колектив. При нас работата си го изискваше.

Доколкото си спомням, експедицията беше добре организирана благодарение на тесните връзки и сътрудничеството между шефа на нашата секция („Теория и естетика на фолклора“) проф. Тодор Ив. Живков и партийното и административно ръководство на Михайловградски окръг. В състава на експедицията влизаха освен мен, още и Йорданка Коцева, Доротей Добрева, Евгения Мицева (1945–2006), Лиляна Даскалова, Боряна Александрова, Любомир Миков, Василка Кузманова, Георг Краев, Людмил Донков (фотограф), всички от Института за фолклор; и Светлана Захариева (1937–2013) от Института по музикознание при БАН.

До Михайловград пътувахме с влак, а от там ни беше осигурена кола от окръга. Понеже групата беше голяма и трябваше да бъдем заедно, ни наста-

ниха в къмпинг „Чернила“, недалеч от Михайловград. Бяхме по двама (две) в бунгало. На мен се падна да бъда със Светлана Захаријева. Това, разбира се, беше и наш съвместен избор. От всички участници в експедицията аз все пак бях в най-близки колегиални и приятелски отношения с нея. Тя работеше по изучаването на инструменталната музика и пожела да бъде навсякъде на терена с мен. Познавах Светла като мислещ човек, много сериозен учен, теоретик в своите изследвания. Човек, който умееше да наблюдава и зад външните факти да вижда дълбочината и същността на явленията. Много ми допадаха нейните виждания за нещата в науката и това ни беше сближило. На терена обаче Светла се оказа абсолютно безпомощна. Тя не само не умееше да общува с местните жители, но и не знаеше какво и как да ги интервюира. Тази работа се падна изцяло на мен. Моите интереси в тази експедиция бяха насочени изцяло към сватбата, което съвпадна и с интереса на Светла. В дни, в които имахме добър информатор, се налагаше аз да водя разговора и в същото време да записвам на касетофон и на ръка (доколкото е възможно) цялото интервю. В моменти на изтощение се обръщах към Светла и ѝ предлагах да продължи разговора с оглед на нейните интереси, но тя просто ми отговаряше, че няма въпроси. Това много ме впечатляваше. През целия ни престой на терена едва ли ще се открият два-три нейни въпроса. Освен това се оказа, че тя е трудна и за съжителство. Вечер лягаше и заспиваше в 8 часа и ставаше в 5 часа сутринта, започваше деня с куп лекарства. Беше ми абсолютно невъзможно да се приспособя към подобен режим на живот, особено по време на експедиция. Докато тя спеше, аз пишех своя дневник или се изселвах в някое от съседните бунгала, където започваше релаксиращата част от нашето пребиваване на терена.

Въпреки на пръв поглед бездействието на Светла, години след това, когато излезе книгата ѝ „Свирачът във фолклорната култура“ (С., БАН, 1987) открих колко проникновено е навлязла в случващото се по време на съвместната ни работа, колко задълбочено е използвала всяка дума, всичко чуто, видяно и записано. Не мога да не изразя възторга си от нея в това отношение. Но, както казват колегите ми, беше особен човек, специален човек! Сега, когато тя вече не е между живите, мога само да кажа, че за мен беше чест, че съм общувала с нея, че съм била в близки приятелски отношения с големия учен Светлана Захаријева.

С мен и Светла в същото село обикновено работеше и Йорданка Коцева. Тя обаче имаше интереси, различни от нашите – записваше проза. Така че никога не посещавахме информаторите едновременно. Иначе често се случваше ние да изтощим един (или една) информатор (-ка) и след нас да го подхване Данчето. Или обратно. Добре, че повечето от хората на село нямаха много контакти със света и нашето присъствие за тях беше едно разнообразие. Те също проявяваха любопитство кои сме ние, защо се интересуваме от техните

неща. Особено ги вълнуваше дали не сме от телевизията и дали и те няма да се видят и чуят по телевизора. Много ги разочаровахме, като им кажем, че сме хора, които се занимават с наука. За тях това беше някаква абстракция, от която не виждаха полза. Затова понякога първоначалният ентузиазъм да говорят и пеят скоро се изпаряваше и на другия ден беше трудно да ги открием.

Останалите членове на експедицията също се бяха разпределили така, че дневно посещавахме едновременно три села. В зависимост от попаденията ни на добри информатори, оставахме по-дълго или по-кратко в едно село. Всички работехме с касетофони – собствени или служебни, само Любомир Миков носеше фотоапарат (мисля, че беше на института). Времената бяха бедни, пък и техниката беше скъпа за нашите възможности. Освен това ние все още не можехме да мечтаем за усъвършенстваната западна техника, с която се работи по-леко и която дава далеч по-добри резултати. Камерите тогава бяха лукс. Дори институтът ни не можеше да си го позволи.

Битовите условия в къмпинга видимо бяха добри – стаите бяха с по две легла. Разполагахме със самостоятелна баня с бойлер, така че имавме и топла вода. Бедата се оказа в друго. Бяхме нападнати от полски мишки, които през деня, докато ни нямаше, спокойно се разхождаха из саковете и гризяха бельото ни и споделяха с нас запасите ни от храна. Не остана човек от експедицията, който да не бъде ощетен от нахалните гризачи. А те, освен всичко, оставяха и пътеки от боробенки върху белите чаршафи на леглата ни, в знак на благодарност за доброто хранене, която сме им предоставили безвъзмездно.

Някои от участниците в експедицията бяха особено чувствителни към мишето присъствие. Спомням си как една сутрин Лили Даскалова се появи на срещата за отпътуване към селата като черен облак. Цяла нощ не спала и водила битка с мишата сган, която лазела по прозорците и вдигала шум. Тя не смеела да загаси лампата и замеряла мишките с каквото ѝ попадне. Нейната съквартирантка Боряна, която имаше невероятно чувство за хумор, приемала спокойно необикновеното съжителство и си позволила да упрекне Лили, че травмира животинките. Доротея Добрева ми припомни за сблъсъка с агресорите в тяхното бунгало. Още първата вечер, докато се настанявали, пред очите ѝ нещо прехвърчало. Евгения Мицева, с която делия едно бунгало, в този момент била в банята. Когато излязла от там, успокоила Доротея, че това са нощни пеперуди. „Нощните пеперуди“ продължиха да шурмуват нашия бивак през цялото време и не преставаха да ни изненадват с изобретателността си. Накрая, когато вече групата си беше тръгнала обратно за София, Доротея беше останала сама в бунгалото, за да довърши работата си на терена. След завръщането си ни разказа какво още е трябвало да преживее. На сутринта се приготвяла да напусне бунгалото и отишла да си обуе ботушите. Пъха си

крака в единия ботуш, пъха... но нещо не влиза. Когато го извадила, за да види какво ѝ пречи, едно мишле изскочило от ботуша ѝ и побягнало... И това ако не е върхът на мишия триумф!

Но... младостта си е младост. И това го преживявахме без особено да се разстройваме, да се тревожим и да предявяваме някакви допълнителни капризи.

А сега, ето и самият дневник, без промени, така, както съм го записала навремето:

ДНЕВНИК

от експедицията в окръг Монтана

(Михайловградски окръг) 21 ноември 1982 г. – 29 ноември 1982 г.

Десетчленната ни група се приземи на михайловградска земя в 8.30 часа вечерта. Благодарение на добрата воля на Любомир Михайлов, служител от ОСК (Окръжен съвет за култура) Михайловград и неговата „Лада“ бяхме пренесени в къмпинг „Чернила“, който от тази вечер бе определен да бъде наша база. Е, не бе това, което ни се искаше, макар че и това бе на „Балкантурист“, но ние бързо се приспособихме към него, превърнахме го в част от нашето десетдневно съществуване. Веднага разбрахме, че контактите няма да са така тесни, защото за да се премине от бунгало в бунгало, човек трябва да е в пълна зимна екипировка.

22 ноември 1982 г.

С. Славотин, Михайловградски окръг

Пристигнахме в селото в 12 часа на обяд. Получихме студени парченца печен бройлер в студената празна кръчма, „въпреки че не бяхме в Студено буче“ (по Св. Захариева).

Това село трябваше да бъде първата жертва на групата, състояща се от Светла (Светлана Захариева), Данчето (Йорданка Коцева) и мен. То е най-отдалечено от Михайловград в сравнение със Студено буче и Доктор Йосифово, така че имахме 5 минути повече за поглед към равнината и заснежени-те върхове на Балкана. Но ето че стигнахме. Скритата надежда, че ще бъде по-малко от преминатите две, се разби на пух и прах още преди да влезем в него. Кокетни едноетажни къщи, тук-таме по някоя в градски стил, с големи дворове, отделящи малки цветни градинки от стопански дворове.

Катинка, библиотекарката, макар че не ни очакваше в този час, уреди всичко да започнем работа с един обед в селската кръчма. Макар внушителните ѝ размери, тя бе толкова студена и пуста, колкото може би две трети от

къщите на селото. Едно село, което през 60-те години на нашия век е водило пълнокръвен живот и салонът на киното се е изпълвал от 400 зрители за една вечер, село с голямо ново училище, читалище и т.н., днес е полупразно, изоставено. Къщите са превърнати във вили на наследниците, които идват тук в събота и неделя да задоволяват незадоволените си селски амбиции. Преобладават старците. В училище учат деца от първи до осми клас, заедно с децата от Доктор Йосифово, но какви са перспективите му, може да се разбере от първи клас, който се състои от шест ученика – едно момиченце и пет момчета – циганчета. За следващата година се очаква първи клас от три деца, които представляват числовия състав на сегашната селска детска градина.

Тръгваме из селото на лов за информатори. Първи впечатления – не се различават от впечатлението на Пушкин за руското село. В главата се надрапват първите стихове от неговото стихотворение:

Приветствую тебя, пустинный уголок,
Приют спокойствия, труда и вдохновения...

Яркото зимно слънце спомага за романтиката на първите виждания. Тя се подсилва от гледката на гераните и носещата с менци на кобилица вода жена. О, Боже мой, все още има села без чешми! Даже и ние, фолклористите, се впечатляваме от такива неща.

Струва ми се не е случайно, че още при първия информатор – даскала – научаваме преданието за възникването на селото около герана, който бил единствен за всички селяни и къщи – петстотин на брой, сега населявани от около хиляда и двеста души.

Селото е било с развито животновъдство, имало е много занаятчии: терзии, налбанти, бродерачки и т.н. Сега в ТКЗС-то работят предимно стари хора, а за добитъка се грижат главно преселниците – цигани, които живеят в постройките около стопанството.

В този ден целта ни беше да разберем кои от посочените старци ще ни станат информатори. Заседявайки се по малко, обиколихме пет къщи от махалата над пътя: даскала (80 г.), баба Райна и баба Мария (и двете 74-годишни), баба Цонка (98 г.) и Ценко – 75-годишен свирджия. Откъде с по-малка, откъде с по-голяма надежда си излязохме, уговаряйки предстоящите си срещи. За съжаление баба Цонка не даде никакви надежди. Навсякъде ни посрещаха много добродушни старци и бяха готови да ни отговорят и задоволяват интересите. Не се смущавах да ни канят в кухните – единствените топли помещения, които служеха и за спални, а у баба Райна – и за отглеждане на две квачки с пиленцата.

Райна Тричкова бе нашата единствена информаторка за днес. С нея започнахме разнищването на заплетените сватбарски проблеми, вплетени в контекста на нейните разбирания за любовта и брака, в контекста на цялата

социокултурна обстановка на хората и седенките, срещите на кладенеца и движението по улицата, която води към него.

В началото Райна видимо се стесняваше и срамуваше. До края на разпитването обаче не преставаше да дава честни отговори, колкото и някои от тях да я караха да се черви.

Обещахме си среща за другия ден и се разделихме.

23 ноември 1982 година

С. Славотин, Михайловградски окръг

Връщаме се към набелязаните обекти. Аз продължавам с баба Райна. Днес тя е по-отворена, по-отзивчива. Иска да започнем сватбата пак отначало, защото през нощта не е спала да мисли за нея. Нещо повече, днес тя пропя. Най-сетне за мен се разби митът, че в този район не се пее. Напротив, според мен всичко е нормално, както и в другите части на страната с плюс и минус по малко.

След гала обяда на Катинка разгледахме „ковчега“ на баба Райна с даровете, правени в годините на нейното моминство, а също и получавани от други сватби. Показа ми и всички сватбарски китки, които растат в нейната градинка. Чувствах, че не ѝ се ще да се разделя с мен и Светла, но в същото време изпитваше угризение на съвестта, че не помага на мъжа си в работата и на шега повтаряше, че най-сетне и той ще я бие (макар че не я е бил през целия ѝ живот).

Баба Райна ни заведе след обед у баба Мария. За нея и брат ѝ ни казаха, че не могат да виждат на светло и примигват с притворени очи, защото баща им се опитал да сече заклето дърво. Баба Мария Горчева с желание се отзова на молбата ни да започне с песни – на кръщение, на сватби... После някои приказки, предания... Доста по-отворена от баба Райна, но не знае колкото нея. Ще продължим утре...

24 ноември 1982 година

С. Славотин, Михайловградско

Ще продължим, ако има с кого. На площада ни посрещна сладкарката с вестта, че на Катинка детето е болно и не може да ни придружава. Данчето намери портата на баба Мария заключена, а ние със Светла започнахме деня с няколко мижави записи на дядо Цено дудукчията. Че е стар, стар е, ама и колкото е флегматичен... Нищо освен свиренето не можахме да измъкнем от него. Все пак е нещо пред нищото, което ни чакаше следващите няколко часа на деня.

Като я няма Катинка, виснахме в канцеларията на секретаря в кметството. Трябваше да ходим в долната махала. А бе, трудно е да се оправим сами

в това безкрайно село. Между впрочем, доде чакахме „озеленителя“ на кметството да ни отведе, секретарят внесе някои корекции в информацията ни за селото. Жителите не са хиляда и двеста, а хиляда шестстотин и петдесет, от които деветстотин и седемдесет са пенсионери. В стопанството работят сто и осемдесет души, от които сто – пенсионери. След създаването на ТКЗС-то и преминаването към монокултурност населението масово започнало да се изселва в големите градове. Били ликвидирани големи площи лозя, овощни градини и др., а сега се сеят само четири вида житни култури. Изселването го обясняват с невъзможността да създадат работа за жителите на селото.

Ето, че бълха ме ухапа и прекъсна творческия ми ентузиазъм, който и без това е много нисък след дневната умора, студуване и ходене от къща в къща.

И така, обиколихме две отдалечени една от друга къщи. Пенка Мишката я нямаше, а Кана на Канчо излезе след дълго чукане, но ни обясни, че е болна и не може да ни приеме.

Обядвахме в студената кръчма и почти отчаяни се отправихме към едно случайно споменатото име – баба Стефана.

Какво щастие – накрая случихме с баба Стефана. Известна като добра баячка, макар че вярва в това, което прави, всичко това не ѝ е попречило да се явява на общинските и окръжните събори за народно творчество. Била определена с баянията си да ходи на Копривщица, но я заболяло ухо и това ѝ попречило да отиде. Жалко, че не се е сетила да си побее.

Информацията за любовта и сватбата бе засечена от гледната точка на „пристанушата“, каквато е била баба Стефана. В края на краищата за мен се потвърждава истината, че това, което сами информаторите са преживели, това са способни да предадат в най-емоционална и най-достоверна форма. Или поне това, което самите тях е вълнувало, се оказва и най-ценно за нас. Затова не пестя касетите и записвам целите диалози между нас.

25 ноември 1982 година

С. Славотин, Михайловградски окръг

И днес бяхме излъгани. Денят започна зле. Кана на Канчо успяла да оздравее и изчезнала от къщи, а ние се озовахме пред заключената ѝ врата.

Мърморейки, продължихме пътя си към центъра на селото и се сетихме за Пенка Мишката. Комшията ѝ още от вратата ни информира, че днес си е у дома.

На двора ни посрещна усмихната жена, приветливо ни покани в кухничката си, която не бе в сутерена, за разлика от другите селски къщи. На молбата да ни разкаже някои неща, тя веднага с охота се съгласи и каза, че и цял ден да ни говори, няма да ѝ омръзне. Тя се оказа и добра певица. Била е

допусната до Копривщица с песен, изпълнявана на кръщение, но починал син на брат ѝ и от тогава е в траур, не пее на публични места.

Разказът на Петра ни пресели в един по-нов период – между четиридесетте и петдесетте години. При нея проблемът за вярата е вече решен – тя не вярва в „глупости“. Е, правила е, каквото е правила, но така всички са правила. Сега вярва на радиото и вестниците, които дават вярна информация.

Умението ѝ да разказва се прояви в пълната си сила, когато, седнали на обед на пържени яйца и домашно овче сирене, туршия и кана прясно ароматно вино, тя ни разказа за престоя на сина си в Иран, за нейните преживявания след започването на войната между Иран и Ирак. Събитията там и съдбата на сина ѝ така я вълнували, че я извели от релси. Към нейните силни преживявания се прибавила и жестокостта на селяните ѝ, които не пропускали всеки ден да я питат не е ли синът ѝ там, дето се бият.

Срещата със сина и снахата след завръщането им била кулминация на напрежението. Това накарало Петра да светне всички лампи – да види и къщата, че синът ѝ се е върнал.

Изобщо хубав човек!

Обобщение:

Не може да се очаква, че ще повторим Димитър Маринов. Динамиката на социалния процес е свела нещата до техния минимум. За съжаление не можем да наблюдаваме нито една съвременна сватба, защото няма кой да се жени. Или по-точно, ако някой реши да се жени, той непременно предпочита Михайловград. Информацията за сватбите е от двадесетте-тридесетте-четиридесетте-петдесетте години на нашия век. Макар и в съкратен вид, сватбата пази целостта на празника, което дава възможност нашите наблюдения и записи да отразят не само едно съвременно състояние на нещата, динамиката на процесите и т.н., но наравно с материалите на Димитър Маринов да дадат една цялостна представа за сватбата. Нещо повече, пълните касетофонни записи дават възможност за далеч по-задълбочен анализ на явленията, поставени в техния социално-културен контекст, за размисли и разсъждения върху емоционалната, художествената и т.н. атмосфера...

26 ноември 1982 година

С. Смоляновци, Михайловградски окръг

Ново село, нов късмет. И то да е късмет, ами зла участ! Още от колата виждаме, че нито началото, нито краят му се видят. Веднага се информираме за големината му – хиляда къщи и пет хиляди жители, от които две хиляди души, живеещи и работещи в селото, са жители на Михайловград. Интересна ми се стори тази аномалия, но веднага ми я обясниха. Както всички села в

окръга, след образуването на ТКЗС-то и тук започнало бързо изселване на населението към града. Открили обаче филиал на мина Бухово в селото и веднага започнал обратният процес. Местните жители се гордеят с факта, че в селото им има дори много софиянци, работещи в мината. От друга страна се възмущават, че най-хубавите длъжности (т.е. административните) се заемат от жители на Михайловград. Усилено се строят триетажни блокове за работниците. В селото има съвсем нови постройките: киното, читалището, АПК, нови добре подредени магазини, голям стол на миньорите, в който обядвахме и ние, т.е., аз и Светла, защото днес Данчето продължи работата си в с. Славотин. За разлика от първото ни село, това е канализирано, но старите бунари никой не смее да разруши.

Смолянците е последното село в окръга, в което се образува ТКЗС, не без явно изразена съпротива и бунтове. За смолянците разправят още, че и по време на избори една част от хората отказвали да гласуват. Изобщо останалите села в окръга гледат на тях като на трудни хора. Те самите са преселници от Вълчедръм, Тетевенско. Разправят, че днешното село се е образувало от три колибарски села, които вече не съществуват.

И така, за разлика от първото ни село, този път попаднахме на „живо“ село, село в което се раждат деца, женят се и умират – един нормално функциониращ организъм.

Виолета – читалищната секретарка – се оказа младо, но будно момиче, познаващо хората и техните способности. Направихме кратък списък на евентуалните информатори и веднага тръгнахме да ги търсим от къща на къща. Преди да тръгнем, тя позвъни по телефоните на някои от тях, но се оказа, че те не държат да ги чуват, а си гледат работата по двора.

Оказа се, че не е така лесно тук да склониш някого да ти стане информатор. Обиколката из селото до обед бе без успех. Затова пък храната в стола на миньорите не бе толкова лоша. Касиерката на стола се опита да ни удържи по 0.30 лева повече за режийни, но минаващите наблизко работници чува това и така се възмутиха гласно, че на нея ѝ стана неудобно, а ние ощетихме миньорите с посочената сума. Хареса ни обаче жестът на работниците, които по всяка вероятност, малко или много, са изпадали в ролята на нежелани чужденци някъде като нас.

Много лъжат в това село. Един младеж ни каза, че баба му не е вкъщи. След петнадесет минути я зърнахме на двора от съседната къща. Един свирач, в упорството си да не свири, ни каза, че няма дудук. Горанка, нашата първа информаторка, която искахме да посетим, пожела сама да дойде при нас. Е, не дойде в един час, както бе обещала, но за един час закъснение не можем да ѝ вържем кусур. На своите 70 години тя изглеждаше като 50-годишна. Бивша колибарка, много приказлива, готова да отговаря

на всякакви въпроси, но за сватбата можа да ни разкаже само собствените си преживявания, при това лишени от детайли и подробности, които живо ни интересуваха. Обичаше повече да разказва за тежкия си живот в миналото и ние със Светла ѝ направихме удоволствието да я запишем. Запя малко – е, хубав глас, ама пее сега научени песни. Че къде да е учила песни като овчарка на колибите. Майка ѝ пеела, но почти нищо не е запомнила от нея. Тежкия ѝ труд на нивите на богатата ѝ свекърва я накарал всичко да забрави. Говори с благодарност за живота и работата си в ТКЗС-то, където е била първенец.

Баба Милка намерихме при свинете, на двора. Мъжът ѝ – музикант – свири на младежки празник в съседното село, а тя работи и заради него. Че къде ли на село не е така. Горката еманципирана българка, която има само право на задължения. Синовете ѝ са жители на Михайловград, затова пък тя има дух да рецитира пародия на Ботевото стихотворение „На прощаване“ (вж. материала).

Много умна и духовита жена. Посрещна ни с приказката за царя и овчаря, и макар че нескрито поглеждаше навън към изоставената си работа, разказа ни криво-ляво собствената си сватба, изпя няколко великолепни песни на сватба и кръщение, а също изпя ни и няколко други песни, които на нея ѝ харесваха.

По-нататък усилията ни да намерим информатори се оказаха ялови до вечерта.

Тази вечер се събра групата в ресторанта на къмпинга. Повечето дремеха, а Лили направо заспиваше след поредната безсънна нощ в борба с агресията на мишките в бунгалото...

27 ноември 1982 година

С. Смоляновци, Михайловградски окръг

Намерим, не намерим информатори, днес ни предстоеше да се запознаем с родителите на Иван и Албена, които ще се женят в неделя.

До обед, след продължително скитане по къщите и набеязаните имена, установихме, че няма да свършим никаква работа. Виолета ни покани на обяд и по време на обедата открихме, че родителите ѝ могат да бъдат добри информатори, макар че са млади и не знаят кой знае колко „старовремски“ неща. Решихме обаче със Светла твърдо да следваме набеязаната си програма и да посетим дома на „младоженяка“, откъдето ще започне сватбата в неделя. Те се оказаха много гостоприемни хора и с готовност се съгласиха да участваме във всичко. Чухме, че сватбата ще бъде комсомолска, т.е. ще бъде в стола на миньорите, но преди това щели да си изпълнят всичко, както си му е реда. Това ни ощастливи, най-сетне!

Записахме и някои сведения за сватбата от майката на Виолета, а също и от баща ѝ. Най-силно като че ли ги впечатляваше нечестната булка, защото за нея разказваха най-ентузиасирано.

28 ноември 1982 година

С. Смоляновци, Михайловградски окръг

Днес сме на сватба. Аз и Светла с магнетофона, Любчо с фотоапарата с 36 цветни кадъра. Възхитени сме от Димитър Мариновата „лада“. Сега я наричат „фалшива булка“. Разбрахме и ритуалната функция на бунарите – тяхното място в съвременната сватбена обредност. Кой смее да твърди, че днес сватбата се свежда до ритуала в съвета и ресторанта! Който не иска сватба, прави, разбира се, така!

Усетихме истинския дух на сватбата, почувствахме предимството на прякото наблюдение. Постарахме се всичко да документираме.

Ритуалът в съвета беше истинска пародия – най-формалната, фалшивата и странична част на сватбата. Там хората присъстваха, за да си почиват от емоциите, или по задължение

По-нататък – вж. диапозитивите (ако е станало нещо в мъглата) и чуй записа!

Сватбата започна с правенето на „уруглицата“ и донасянето на вода от герана за „шугавата турта“. До правенето на туртата не се стигна, но затова пък воденето на сватбената „лада“, известна днес като „фалшива“ или „малка“ булка, се разгърна пред очите ни в цялата пълнота на обредното действие. Единият от деверите преметна кобилицата с менците върху рамото си, а другият – развя уруглицата и сватбеното шествие се отправя към герана. Фалшивата булка, украсена с булото на булката, заобиколена от другите момичета и роднини на младоженеца, следваше деверите. В ритъма на хората, изпълнявани от духовата музика, сватбеното шествие стигна до герана. До три пъти на три несклучени хора се пълнеше и риташе котлето с водата от девера с уруглицата, а съответно на това се сменяше и момичето, което изпълняваше ролята на фалшивата булка. На третия път музиката поведе сватбата към дома. На ръченица деверът понесе пълните котли, а третата „булка“ с булото на главата зае своето място до младоженеца. Фактът, че не се стигна до замесването на шугавата турта, означава, че воденето на фалшивата невеста на герана няма онази магико-заклинателна функция, която е изпълнявало ладуването в миналото. Като ехо от старината то обаче придава особена тържественост и емоционалност на началото на сватбата.

Много интересен момент от сватбата беше даруването, което се състоя непосредствено след сключването на гражданския брак в съвета. Пред дома на младоженеца, след изпълнението на някои традиционни обреди като напри-

мер булката да подържи момченце и да го залюлее, да ръси с жито и бонбони и пр., младоженците трябваше да получат дарове от най-близките си роднини. Това бе даруване, което нямаше равно на себе си по размерите на даровете и времетраенето. Младоженците бяха буквално затрупани с юргани, одеяла, покривки, чаршафи, платове, ризи, бельо и т.н., които биха стигнали не само на младото семейство до края на живота му, но и на още пет като него. И цялото това разточителство идва на мястото на скромните традиционни дарове, които са целели да приобщят мъжа към земеделския труд, а младата невеста – към домакинската работа в новия дом, да осигурят съществуването на младите до следващата реколта. Една излишна показност, произтичаща от подобреното материално състояние на населението в този толкова беден в миналото край.

Професор д.ф.н. Радост Иванова
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей, БАН
Московска 6А
1000 София
e-mail: radost_ivanova40@abv.bg

КОМЕНТАР ВЪРХУ ПУБЛИКАЦИЯТА НА РАДОСТ ИВАНОВА „ЕКСПЕДИЦИЯ „МИХАЙЛОВГРАД“ 1982

Милена Беновска-Събкова

Списание „Антропология/Anthropology“ предлага на вниманието на аудиторията интригуващия текст „Експедиция „Михайловград“ 1982 от Радост Иванова, водещ фолклорист в България през последните четири десетилетия и един от най-плодовитите и запомнящи се български автори в тази дисциплина. Пред нас е автентичен документ, придружен от уводни авторски пояснения: изследователски дневник, воден от Радост Иванова по време на колективно теренно проучване на Института за фолклор (1973–2010) в района на Михайловградски окръг (днес – област Монтана) от 21 до 29 ноември 1982 г. Това е документално свидетелство за историята на българската фолклористика по време на социализма, по-конкретно – върху възприетата по време на социализма и днес изоставена техника на теренната работа.

Текстът е ценен по различни причини. Той представя един рядък за социалистическата епоха „жанр“ – дневника; от друга страна, авторката хвърля светлина върху теренната работа през епохата като най-важно средство за създаване на изворите на фолклористиката и в последна сметка – за производство на знание; разказът за работата на фолклористите съдържа, освен това, и поглед върху социалната и икономическата реалност в българските села през последното социалистическо десетилетие. Доколкото през последните няколко години (особено след 2010 г. насам)¹ се наблюдава разрыв в приемствеността между поколенията фолклористи и етнологии, предлагам своя коментар към това документално свидетелство с намерението да хвърля допълнителна светлина върху очертаната от Радост Иванова картина.

Няма нищо случайно в разказа на авторката. Всъщност тя представя типичния модел на колективно теренно изследване на учените от Института за фолклор от средата на 1970-те до началото на 1990-те години. Тези теренни пътувания, обикновено от десет дни до две седмици, бяха колективни, следващи логиката на „плановите задачи“² на Института. Най-често теренните пътувания бяха осъществявани с транспорт, собственост на Българската академия на науките и шофьори, също на щатна работа в БАН. Пътуването, описано от Радост Иванова, се различава по това, че е осъществено до Михайловград (днес Монтана) с влак, а от града до селата – с кола на служител от Окръжния съвет за култура.

Друга особеност на теренните проучвания е организирането им с идеята да се осигури вътрешна специализация в екипите. Както се вижда от текста на Радост Иванова, през ноември 1982 г. заедно са работили специалисти по българските обреди (Радост Иванова, Василка Кузманова, Георг Краев); наративисти (Йорданка Коцева, Доротей Добрева, Евгения Мицева [1945–2006] и Лиляна Даскалова – авторките на каталога „Български фолклорни приказки“, 1994); етномузиколози (Светлана Захариева [1937–2013], единствен представител на Института за музика при БАН; и Боряна Александрова); специалист по народно изкуство (Любомир Миков) и един про-

¹ През 2010 г. прекратяват съществуването си Етнографския институт с музей и Институтът за фолклор – Българска академия на науките. Чрез сливането на двата института е създаден Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей.

² Плановите задачи са съпоставими с проектите: екипите работеха по определени теми, със свой изследователски план и методика. Разликата от проектния принцип е както в сроковете, така и във финансирането: сроковете бяха често удължавани и някои планови задачи продължаваха по десет и повече години; финансирането беше държавно, но то се изразяваше в осигуряването на заплати от страна на Института, както и на техническо оборудване и средства за осъществяване на теренните пътувания. При теренното проучване от 1982, което описва, Радост Иванова работи върху задачата „Българско обредно изкуство“.

фесионален фотограф, отговорен за фотодокументацията (Людмил Донков). Формирането на екипи от изследователи с различна компетентност беше идея на тогавашния директор (1982–1992) на Института за фолклор (и ръководител на секция „Теория и естетика на фолклора“) Тодор Ив. Живков.³ С цел постигането на интердисциплинарен синтез, негово беше и настояването екипите на Института за фолклор да работят в тясно сътрудничество, особено по време на теренни проучвания, с етномузиколозите от Института по музика.

Теренното проучване в Михайловградски окръг допринася за написването на някои емблематични публикации: „Българската фолклорна сватба“, 1984, от Радост Иванова и „Свирачът в българската фолклорна култура“, 1987, от Светлана Захариева, и двете книги – единствени и досега в българска среда приноси в своята област, по отношение на пълнотата и теоретична амбиция. Теренните проучвания обаче имаха и друга, може би и по-важна задача от осигуряването на емпирична основа за научни публикации: те трябваше да попълват фолклорните и етнографските архиви и да послужат за публикуване на сборници с фолклорни и етнографски материали. Водеща в това отношение беше „философията на спасението“ – стремежът за документиране на изчезващите свидетелства за културата и фолклора на предмодерното българско село.⁴

Радост Иванова представя и промяната на изследователските стратегии на терена: от тясната ориентация към записването на текстове и последващата им публикация (песни, приказки и пр.) към изследване, ориентирано и към местния контекст: характеристика на селището, неговата история, институции, демографски и социално-икономически характеристики. Това са отново стратегии, усвоени под ръководството на Тодор Ив. Живков, особено в ръководената от него секция „Теория и естетика на фолклора“. Тук се вписва и воденето на дневник, предложено от него. За пръв път участвах в писането на дневници и колективното им обсъждане след това по време на теренно проучване във Варненски окръг, 1977 г.

Теренният дневник на Радост Иванова дава представа както за конкретните стъпки при осъществяването на работата „на място“, така и за неформалната атмосфера на колективните теренни проучвания. „Експедицията“ от 1982 г. е проведена в края на ноември. Пътувания в края на годината дори

³ Тази организация далеч не е уникална. Подобна е тя и в практиката на румънската етнография и фолклористика, повлияна от школата на Димитрие Густу: пътуване с коли на института, на екипи от изследователи с различна квалификация, придружени от техници, поддържащи записващата техника (Hedeşan 2008: 22–25). Колективните теренни „експедиции“ бяха също и съветска практика.

⁴ За развитието на етнографията и фолклористиката при социализма в България вж. Garnizov 2008: 157–176; Benovska-Sabkova 2008: 115–137.

и в люта зима бяха по-скоро закономерни. По това време ставаше ясно състоянието на бюджета, на Института и на БАН, и тогава можеше да се пътува на терен и да се „усвоят“ неизразходваните средства: принцип, широко прилаган в „плановата“, но иначе хаотична социалистическа икономика. В типичния случай екипите ношуваха в хотел в най-близкия град и пътуваха сутрин до проучваните села, като се разпределяха на подгрупи от двама или най-често трима (в случая Радост работи в едни и същи села със Светлана Захариева и Йорданка Коцева). Краткостта на тези пътувания определяше и необходимостта от тясно сътрудничество с местните институции: както показва *Дневникът*, обикновено читалищният секретар помага при определянето на първия списък със събеседници („информатори“) или дори съпровожда изследователите. Заедно с това, в дневника присъстват и кратки „портрети“ на събеседниците – понякога запомнящи се ярки личности, чиито образи и гласове помним задълго.

Радост Иванова споменава и приятната атмосфера на вечерните обсъждания между колегите, но в неформална обстановка, след края на работния ден. Всъщност „приятна“ е слабо определение: атмосферата беше по-скоро еуфорична, зададена от споделеното вълнение от извършените наблюдения, от впечатленията от общуването с местните хора; разказите за забавни (или не толкова) недоразумения и случки от изминалия ден; разказването на спомени от комични преживявания от предишни командировки. Битките с полските мишки в през 1982 г., описани от Радост, бързо се превърнаха в „хит“ на професионалния наративен репертоар на българските фолклористи. Не е трудно да се предположи, че „на терена“ колегите се сближаваха и често се създаваха трайни приятелства между тях.

„Дневникът“ на Радост Иванова от 1982 г. е и покана за размисъл за състоянието на българските села по време на социализма, особено на фона на широко обсъжданата „носталгия по социализма“. Авторката предоставя, макар и кратки, демографски и социално-икономически данни за посетените две села. Вижда се, че обезлюдяването на селата, толкова напреднало в наши дни, е ясно изразено още по времето на социализма: в село Славотин през 1982 г. живеят хиляда шестотин и петдесет души, но над половината от тях са пенсионери, голяма част от къщите са изоставени, а първокласниците в селското училище са само шест. „*О, Боже мой, все още има села без чешми!*“ – възкликва Радост при вида на жените, носещи вода по традиционния начин с кобилица от селските кладенци. Очевидно село Славотин няма водопровод през 1982 г. Това, заедно със споменаването на студа в неуютните селски кръчми и пълните с мишки бунгала, е недвусмислено припомняне за първоначално бързото, но незавършено благоустрояване на българските села при социализма.

Контрастът с другото село – Смоляновци – също е повод за размисъл. То е оживено село с население от пет хиляди жители; за многолюдността, както и за неговата по-добра благоустроеност, допринася разкритата минна промишленост. Днес и двете села са в процес на обезлюдяване: справка в Wikipedia показва, че в Славотин живеят четиристотин и седем души, а в Смоляновци – деветстотин седемдесет и осем души; населението на първото от двете е намаляло четири пъти, а на второто, по-голямо и живо някога селище – пет пъти.

Практиката на колективните теренни проучвания е изоставена след 1992 г., тъй като беше прекратено финансирането от този род в системата на Българската академия на науките.

Литература:

Benovska-Sabkova, Milena 2008: Struggling for New Paradigms: Personalities and Institutions in Bulgarian Ethnography and Folkloristic (1944–1989). – In: Mihăilescu, Vintilă, Iliia Iliev, Slobodan Naumović (eds.), *Studying Peoples in People’s Democracies II*. LIT Verlag, Berlin, 115–137.

Garnizov, Vasil 2008: The Debate between Folklorists and Ethnographers in Bulgaria (1975–1985). – In: Mihăilescu, Vintilă, Iliia Iliev, Slobodan Naumović (eds.) *Studying Peoples in People’s Democracies II*. Berlin: LIT Verlag, 157–176.

Hedeşan, Otilia 2008: Doing Fieldwork in Communist Romania. – In: Mihăilescu, Vintilă, Iliia Iliev, Slobodan Naumović (eds.) *Studying Peoples in People’s Democracies II*. Berlin: LIT Verlag, 21–40.

Ivanova, Radost 1984: Bălgarskata folklorna svatba. Sofia: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite.

Zaharieva, Svetlana 1987: Svirachăt v bălgarskata folklorna kultura. Sofia: Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite.